

בין-סובייקטיביות ופסיכותרפיה באמצעות אמנות - השלכות אבחוניות וטיפוליות - דפנה מרקמן סימנס

חזור לרשימת הכתבות (arts-therapy/beyn-hamilim/volume7/)

ד"ר דפנה מרקמן סימנס - אוניברסיטת חיפה, מכללת שאנן, סמינר הקיבוצים וקליניקה פרטית. markman_d@bezeqint.net

Intersubjectivity and Art Psychotherapy – Diagnostic and Therapeutic Implications Daphna Markman Zinemanas, PHD. Haifa University, Shaanan College, Hakibuzim College and Private Clinic.

תקציר

בפסיכותרפיה באמצעות אמנות תהליכים בין-סובייקטיביים מהווים חלק מהטיפול, כמתאפשר בסוגים שונים של טיפול נפשי. נוסף על כך, בין-סובייקטיביות מקבלת ביטוי באמצעות הסמלה חזותית (צויר, רישום, פיסול, קולאז' ועוד). הסמלה חזותית ותוצריה מאפשרים למרכיבים הסמויים, הפרוצדוראליים, הלא-מילוליים והלא-מסומלים של תהליכים בין-סובייקטיביים לקבל נוכחות חומרית וקונקרטיה. ההתבוננות הרפלקטיבית בתוצרים החזותיים מאפשרת התפתחות ברמת ההסמלה של המטופל; ממצב שבו יש מרחק מצומצם בין סמל למסומל (מפעולה, acting in/out), להסמלה מפותחת ומופשטת יותר. התפתחות ברמת ההסמלה יכולה להניע שינוי בבין-סובייקטיביות בטיפול ומחוצה לו. והיה וחל שינוי, הוא יתבטא בהסמלה חזותית עתידית. ההשלכות הטיפוליות והאבחוניות של נושא זה יידונו על בסיס פילוסופי, פסיכואנליטי, ניהר-פסיכולוגי וקונגטיבי, וילוו בוויזיטות קליניות.

מילות מפתח: בין-סובייקטיביות, הסמלה, הסמלה חזותית, פסיכותרפיה באמצעות אמנות.

מבוא

הטענה כי תהליכים בין-סובייקטיביים מהווים חלק אינהרנטי מכל פעילות הכרתית מתבססת על ההגות של פילוסופים שפעלו בתקופות שונות - הגל (2), הוסרל (3) ומרלו-פונטי (4), ועל התפתחויות בפסיכואנליזה התייחסותית, מחקרית תצפיתית ובתינוקות ומחקרים ניהר-פסיכולוגיים וקונגטיביים. ארנסט קסירר טען שתהליכי הסמלה מהווים חלק אינהרנטי מכל פעילות הכרתית. לדעתו, נוכחות של תוכן בהכרה תלויה בהיותו מסומל (1). היכולת לתצורת סמלים היא מאפיין ייחודי של ההכרה האנושית, ולכן אין להגדיר את האדם כחיה רציונלית, אלא כ"חיה מסמלת" - ("animal symbolic", עמ' 41).

קסירר טען שיכולת ההסמלה מרחיקה את האדם מן הממשות הטבעית. התוכן הנוכח בהכרה הוא תוכן סמלי של הממשות, ולא הממשות עצמה (1, עמ' 40). לדעתו, בהסמלה אמנותית נשמר מרחק מצומצם יותר בין הממשות לסמליה, ביחס לסוגי הסמלה אחרים. מעבר להעתקת המציאות, להסמלה אמנותית תפקיד מרכזי בתפיסת המציאות, בהבנתה ובהתארגנות בעולם (1, עמ' 150).

במאמר זה אתייחס להסמלה חזותית ככוללת פעילויות כמו צויר, רישום, פיסול וקולאז', ולא להסמלה חזותית וירטואלית. בהסמלה חזותית הקרבה של הסמל למסומל מתבטאת כבר בתהליך תצורת (formation) הסמל. למשל, כשיוצר הסמל מכה בחומר כביטוי לתוקפנות, פעולתו תוקפנית אף היא. התוקפנות המסומלת יכולה להיות מכוונת כלפי אדם או מצב בחיי היוצר. החומר מאפשר פורקן של רגשות תוקפניים שאינם יכולים לבוא לידי ביטוי בעוצמה כזו באופן לגיטימי במציאות חיון של המטופל, או ביחס למטפל. פעולת ההכאה בחומר יותר קרובה וזומה להכאה של האובייקט מעורר הכעס מאשר דיבור או שירה על אירוע אליים. האדם יכול להתבטא באלימות כלפי החומר שבו הוא משתמש, לשבור את האבן, לקרוע את הנייר, לצייר במשיחות מחול עוצמתיות ועוד. בתהליך ההסמלה מתאפשר פורקן וסובלימציה של התוקפנות לפעילות יצרנית ולא פוגענית. בתום תהליך ההסמלה התוצר החזותי, המוחשי והחומרי נוכח להתבוננות ולהסמלה מילולית של התכנים המבוססים חזותית. מתאפשרת גישה נוספת גלויה לתכנים סמויים, פרוצדוראליים ולא-מסומלים.

כבר ב-1807 פרידריך הגל טען שהמיומנות הבסיסית של זיהוי העצמי תלויה תלות הדדית בזיהוי האחר:

"(They recognize themselves as mutually recognizing one another" (2, pp. 401).

כלומר, לא תיתכן הכרה עצמית ללא הכרת האחר. מעל מאה שנה מאוחר יותר אדמונד הוסרל (3) טען שתהליכים בין-סובייקטיביים מהווים חלק אינהרנטי מכל פעילות הכרתית, גם כאשר היא מתקיימת ללא נוכחות אדם נוסף:

בעמדה הטבעית של העולמיות מוצא אני את עצמי ואת האחר כמופרדים זה מזה בצורת זהה-נגד-זה. ברגע שאני מפשיט מן האחר במובנו הרגיל, הריני נשאר "לבדי". ואולם הפשטה כזאת איננה רדיקאלית; ההיות-לבד מסוג זה אינו משנה עדיין דבר לגבי המשמעות העולמית הטבעית של ה"פתוח-לניסיון-של-כל-אחד", הדבוק באני הנתפס בטבעיותו, ולא היה נוטשו אפילו מניפה כללית היתה מותרה בחיים אותו בלבד. (3, עמ' 101-102).

המודעות לאחר ולאופן פעולתו הפיוז וההכרתי היא חלק אינהרנטי מכל תהליך ההכרתי. אנו חווים את האחרים כשולטים שליטה נפשית בנופם, נוסף על היותם מושאים בעולם (3, עמ' 99). יש קשר בין הפיוז של האחר לבין למצבו הנפשי - בין תופעות הנתפסות בחושים לבין תכנים מנטליים.

יכולת ההסמלה מתפתחת בקונטקסט הבין-סובייקטיבי הראשון בין התינוק לדמות המטפלת, ומתרחבת בהדרגה בהרכבים בין-סובייקטיביים נוספים. קיימים יחסי גומלין מתמשכים ומתמידים בין תהליכים בין-סובייקטיביים לתהליכי הסמלה. שינוי באחד מסוגי התהליכים מניע שינוי במשנהו, וחוזר חלילה. ניתן לדמות תהליכי הסמלה ותהליכים בין-סובייקטיביים לשתי ולערב של אותו ארגון של פעילות רגשית והכרתית. הארגון ההכרתי היה נפרם או מחורר ללא נוכחות של שני סוגי התהליכים. דוגמת קיצונית לכך היא אוטיזם, שבו יש פגיעה חמורה בתפקוד בשל שיבוש חריף בתהליכים בין-סובייקטיביים, ביכולת ההסמלה ובהתפתחות שפה פונקציונלית.

מארג התהליכים המתקיים בין הסמלה לבין-סובייקטיביות שונה מאדם לאדם, ואף יכול להשתנות אצל אותו אדם בזמנים ובתחומי חיים שונים. אפשר לטעון שהחוסים הארוגים יכולים להיות מחומרים שונים, בצבעים שונים, באורכים ובעוביים שונים. במצב תקין שבו התהליך ההכרתי משמש את הסובייקט באופן יעיל, אדמה את צבעי החושים לצבעים משלימים. למשל, אדום וירוק המשקפים וכוללים את ספקטרום הצבעים השלם. תהליכים כאלו יכולים להתקיים על בסיס התפתחות תקינה של

תהליכים בין-סובייקטיביים ותהליכי הסמלה ושל יחסי הגומלין בין שני סוגי התהליכים. מצב זה מאפשר לסובייקט לחוות את המציאות כפי שהיא על היבטיה השונים, ולהגיב אליה באופן מותאם.

כאשר יש שיבושים באחד מסוגי התהליכים תהיה השפעה מיידית על התהליך השני, ויהיה לכך ביטוי בתפקוד המנטלי. כתוצאה משיבושים אלו נובעים מצבים שכולים לנוע על הקשת, מעיוותים קלים בתפיסת המציאות ועד מחלות נפש המתאפיינות בחוסר הבחנה בין דמיון למציאות, בין פנימי לחיצוני, ובין העצמי לבין האחר.

מריו מרלו-פונטי (4) הבחין בקשר ההדוק בין תהליכים בין-סובייקטיביים לתהליכי הסמלה. הוא טען שפעילות הכרתית היא מעין רשת סבוכה של תהליכי הסמלה שונים הנוכחת ביני לבין האחר, ביני לבין העולם הסובב אותי וביני לבין עברי. מה שנכח בתהליכים ההכרתיים הוא לא העולם החיצוני, האחר או העבר, אלא מערכת של סמלים המייצגת תכנים אלו. (p. 138, 4)

ג'סיקה בנג'מין התייחסה לתפיסת הבין-סובייקטיביות כציר ההתפתחות המרכזי וכמוקד התהליך הטיפולי, כמובילה להגדרה מחודשת של העולם הפנימי של היחיד:

רעיון הבין-סובייקטיביות מסיט לפיכך מחדש את האופן שבו נתפס עולם הנפש - מקשר של סובייקט לאובייקט שלו אל סובייקט הפוגש סובייקט אחר. התיאוריה הבין-סובייקטיבית, גם כאשר היא מתארת את העצמי לבדו, רואה בלבדיותו נקודת ציון מסוימת בטווח היחסים האפשריים, ולא את "מצבו הטבעי", המקורי של הפרט. (5, עמ' 28-29).

בנג'מין הציעה לראות את הגישות הבין-סובייקטיביות והתוך-אישיות לא כגישות מנוגדות, אלא כגישות משלימות להבנת נפש האדם. היא ראתה את הלא מודע כשייך לתחום התוך נפשי: "שכן רק על רקע המרחב המנטאלי הפרטי מתבלט האחר המציאותי במלוא חיוניותו" (5, עמ' 29). לדעתה, יש קיום שהוא סובייקטיבי בלבד, לצד הקיום הבין-סובייקטיבי. שתי צורות הקיום הללו, אחת כנגד השנייה, מספקות תמונה שלמה על העולם הנפשי של היחיד.

(Fonagy and Mary Target Peter) טענו שניתן להכיר את המציאות הפנימית ואת המציאות החיצונית ואת הקשר ביניהן במסגרת היחסים אם-תינוק:

"(This shared process creates a sense of continuity between the experiences of internal and external." (6, p. 918)

בדומה להוסרל (7, Stern Daniel N.) טען שרגשותינו מעוצבים על ידי כוונות, מחשבות ורגשות של אחרים גם כאשר הם לא נוכחים:

"(And our thoughts are cocreated in dialogue, even when it is only with ourselves." (7, p. 77)

לאחרונה יש מודעות גוברת לחשיבות של המרכיבים הגופניים, הלא-מילוליים והלא-מסומלים של תהליכים בין-סובייקטיביים, הן בהתפתחות והן כציר מרכזי בתהליכים טיפוליים (8, 9, 10, 11, 12). מרלו-פונטי (4) טען שהגוף והאחר מתפקדים כסמל לעצמי וכסמל לעולם, ומאפשרים את התהליכים ההכרתיים המובילים להכרת העצמי, הכרת האחר והכרת העולם. יכולת ההסמלה מופשטת מתפתחת על בסיס רמות הסמלה מוחשיות הכוללות את הכרת גופנו ואופן פעולתו ביחס לגופו של האחר, יחד עם ההבנה שיש דמיון ביניהם ובאופן פעולתם. הסמלה מופשטת מתבססת על תהליכים גופניים קונקרטיים.

(Pally Regina) טענה שהמוח האנושי מתפתח ומתפקד רק דרך אינטראקציות עם הסביבה, (13, pp. 208). לדעתה, התנסויות טרום-מילוליות וטרום-סמליות בינקות יכולות להיות מקובעות במערכת המוחית של המבוגר ולהשפיע על תפקודו לאורך החיים.

(Vilma Bucci) טענה שאנו תופסים אנשים דרך סכמות רגשיות שנוצרות על בסיס תהליכים בין-סובייקטיביים בראשית החיים. היא ראתה בייצוגים הסב-סימבוליים התחושתיים, הגופניים והתנועתיים את המרכיבים של ה-affective core של סכמת הרגש. היכולת השפתית מתפתחת מאוחר יותר על בסיס הייצוגים הללו. היא חילקה תכנים נפשיים לשלוש רמות: תוכן לא מסומל (subsymbolic), תוכן מסומל באופן לא-מילולי ותוכן מסומל מילולי. בתחילה היא טענה שתוכן נפשי צריך לעבור דרך שלושת השלבים הללו הן בהתפתחות והן במסגרת התהליך הטיפולי. ב-2008 (11) היא העלתה את השאלה אם ליצירת שינוי בטיפולי השלב השלישי הכרחי. לדעתה יש לבדוק אם לעתים מספיק שהתוכן מסומל באופן לא-מילולי להנעת שינוי טיפולי, ללא הכרח בהסמלה מילולית:

Alternate treatment forms such as music, dance, and art therapies, as well as eye-movement therapies, yoga, and meditation, are all designed to access the subsymbolic system more directly, in different ways. If we take seriously the endogenous organization of the subsymbolic and symbolic nonverbal systems, we need to examine the possibility that subsymbolic modes of communication themselves may be sufficient in some cases to bring about therapeutic change, and we need to identify the ways in which this may occur. (11, pp. 73)

ייתכן כי לעתים ניתן להסתפק בהסמלה לא-מילולית, כמו הסמלה חזותית, ליצירת שינוי בטיפולי.

מלאני קליין (14) וזיניקוט (15) טענו כי הבריאות הנפשית תלויה בהתפתחות תקינה של יכולת ההסמלה. פסיכותרפיה באמצעות אמנות מתבססת בעיקר על תהליכי הסמלה חזותית ועל יחסי הגומלין בין תהליכי הסמלה חזותית לתהליכים בין-סובייקטיביים. בתהליכים אלו למבט יש תפקיד מרכזי.

ז'אן פול סרט (16) התייחס לחשיבות המבט בבין-סובייקטיביות. הוא טען שהכרתי את האחר תלויה באפשרות התמידית שלי להיראות על ידו: "להיראות-על ידי האחר" - זו האמת של ה"לראות את האחר" (16, עמ' 41). הוא טען שהמבט של האחר הוא זה שמכוון אותי אל עצמי. אותו מבט יכול לעורר בושה, מכיוון שאני חש שהמבט של האחר שופט אותי. לחלופין, המבט של האחר יכול לעורר גאווה. באמצעות האחר שבעבורו אני אובייקט, אני מרחיב את הכרת העצמי. סרט העמיד את התפיסה החזותית במרכז התהליך ההכרתי הבין-סובייקטיבי. אני מתבונן באחר, שבאמצעות מבטו הוא מאשר את קיומי שלי. המבט של האחר יכול להתקיים במצבים שבהם מבטי שלי לא מופנה לעצמי (16, עמ' 96). המפגש עם האחר הוא זה שמחדד בו-זמנית את הסובייקטיביות שלי, ואת הסובייקטיביות של האחר (16, עמ' 72). נובע מכך, שיחד עם ההכרה העצמית באמצעות האחר, מתקיימת הכרה בעובדה שהכרת העצמי והכרת האחר הן בהכרח מוגבלות. תמיד נותר מרכיב סובייקטיבי נסתר שיכול לא להיות לא מוכר לסובייקט ולאחר.

בפסיכותרפיה באמצעות אמנות ישנו, נוסף על המבט ההדדי מטופל-מטפל, המבט של שניהם בתהליך ההסמלה ובתוצריו. המבט של המטפל נוכח בכל שלבי ההסמלה החזותית של המטופל. בהתבוננות משותפת של המטופל והמטופל בתוצרים החזותיים של המטופל או של שניהם, מתקיים מפגש של שתי נקודות המבט.

Helena De Preester (דה-פריסטר) טענה שהתגלית של נירוני המראה ("mirror neurons") מחזקת את טענותיו של מרלו-פונטי בדבר חשיבות הגוף והמבט בתהליכים בין-סובייקטיביים (17). ריזולטי וארביב (18) גילו שנירונים המראה מספקים מכניזם של "action-recognition" בקורטקס הפרה-מוטורי של המתבונן. נירוני המראה הופכים פעילים כאשר מתבוננים או מבצעים פעולה מכוונת (intentional). הם מאפשרים לנו לדעת כיצד האחרים מרגישים ומתכוונים מתוך ההתבוננות בהם (17, pp. 138). המטרה של הנירונים הללו היא לחבר בין אירועים חיצוניים לא ידועים לאירועים פנימיים ידועים. או, על פי התיאוריה האינטר-מודלית (intermodal) של מלצוף וגלגר (19), המערכות החזותיות והתנועתיים מדברות באותה שפה. כתוצאה מכך שאני רואה את השני פועל, בעזרת נירוני המראה אני יודע כיצד לפעול בעצמי.

בתהליכי הסמלה חזותית ובתוצריה יש ביטוי מוחשי לשפה המשותפת של המערכות החזותיות והתנועתיים, שביחד מובילות למתן משמעות לתכנים הכרתיים. מיכאל קרוזה (20), אמן ופילוסוף, היטיב לתאר את הייחוד של ההסמלה החזותית ביחס לאמנויות האחרות בהיותה "דבר" ממש:

We can easily identify the thingliness of a work in such plastic arts as painting or sculpture. Their products are physically embodied in palpable ways. The thingliness in other artistic endeavors such as music, dance, or conceptual art is not so easily identified. In these domains the distinction between process and product is not easily drawn. (20, pp. 202)

התוצרים החזותיים נפרדים באופן ברור יותר מתהליך ההסמלה לעומת אמנויות אחרות, וזאת כבר בעת תהליך ההסמלה. כאשר אדם שר, רוקד או מציג הוא עצמו מהווה חלק אינהרנטי מהסמל המתהווה, ולכן לא יכול להתבונן כצופה מבחוץ על תהליך התהוות הסמל. לעומת זאת, בהסמלה חזותית הסמל נמצא מחוץ ליוצר כבר מתחילת תהליך ההסמלה. יוצר הסמל יכול להימצא במרחקים שונים מהסמל, לעצור, להתבונן ולהמשיך בתהליך ההסמלה, וחוזר חלילה. מצב זה מאפשר גמישות במעברים בין תהליכי חשיבה ראשוניים למשניים.

תהליכי הסמלה חזותית מבוססים בעיקר על תהליכי חשיבה ראשוניים, לעומת הסמלה מילולית, המבוססת בעיקרה על תהליכי חשיבה משניים. תהליכי עיבוד ראשוניים ומשניים הוגדרו על ידי Kris Ernst באופן היררכי, ותהליכי חשיבה משניים נחשבו לתהליכים הכרטיים מפותחים יותר ביחס לתהליכים ראשוניים. (21) לעומת זאת, פינחס נוי (22) ראה בתהליכי חשיבה ראשוניים ובתהליכי חשיבה משניים שתי צורות עיבוד שונות במהותן, ולא דווקא היררכיות. הוא דימה אותן לשתי תוכנות שונות באותו מחשב, כאשר כל תוכנה מעבדת את הנתונים לפי עקרונות ארגוניים שונים (22, עמ' 111). לדעתו, "ברוב המקרים הפעילות המארגנת והמסדירה של התהליך הראשוני היא בלתי מודעת, בעוד שהפעילות של התהליך המשני היא מודעת, ולכן חשופה לאפשרות של התבוננות, תכנון למידה וביקורת" (22, עמ' 116-117). נוי ראה את התהליכים המשניים כ"בעלי אוריינטציה למציאות" ואת התהליכים הראשוניים כ"מרחקים סביב העצמי". לדעתו, לאורך החיים יש התפתחות גם בתהליכי חשיבה ראשוניים. הוא טען שגמישות במעבר בין שתי צורות החשיבה הללו היא מאפיין מרכזי של תהליכים יצירתיים.

חנה סגל טענה שמחשיות תהליך ההסמלה החזותית חיונית לחוויית התיקון הפנימי המתרחש אצל האמן (23, עמ' 96) פעולות ההרס והתיקון המתקיימות בתהליך ההסמלה כוללות מגע ישיר בחומרים המגביר את עוצמת התהליך ואת השפעתו ההכרטיית והרגשית. תהליך ההסמלה החזותית הוא תהליך רב-חוש. חוש המישוש וחוש הריח מוסיפים מידע נוסף על הנתפס באמצעות חוש הראייה. כתוצאה מכך, מתאפשרת קרבה רבה יותר בין הסמל למסומל לעומת תהליכי הסמלה שאינם חזותיים. למשל, רכות תתבטא במגע רך בחומר, אלימות בשבר או בקרקע, בלבול בקומפוזיציה בלתי מאורגנת ועוד. כל תנועה או מגע בחומרים משאירים עקבות חזותיות נוכחות בחלל וניתנות להתבוננות רפלקטיבית של היוצר ושל אחרים. סמלים שבהם אין הבחנה ברורה בין סמל למסומל - symbolic equation - על פי סגל (23), מקבלים נוכחות מוחשית וחומרית הזמינה להתבוננות רפלקטיבית. מצב זה מאפשר התפתחות ברמת ההסמלה של המטופל להסמלה מופשטת יותר, הכוללת הבחנה ברורה יותר בין סמל למסומל. למשל, המטופל יכול לדבר על הרגשות המסומלים חזותית, להבין ממה הם נובעים, ולא רק לפעול על פיהם ללא שליטה.

תהליכים בין-סובייקטיביים בין מטפל למטופל כוללים את כל מגוון הרגשות והמחשבות שיכולים להתקיים בין שני בני אדם. בפסיכותרפיה התייחסות תהליכים אלו מהווים את מוקד התהליך הטיפולי. המטופל והמטפל יכולים להתייחס להתפתחות הבין-סובייקטיביות במסגרת הטיפול, ולקשר בינה לבין יחסי המטופל מחוץ לטיפול, בעבר ובהווה. תהליכים אלו מהווים מדד למצבו הנפשי של המטופל. שינוי במצב הנפשי של המטופל כולל בהכרח שינוי בתהליכים בין-סובייקטיביים ובתהליכי הסמלה, במסגרת הטיפול ומחוצה לו. אטודו וסטורו (24), טענו שאם בעבר ראו פתולוגיה של מטופל כקשורה לעולמו התוך-סובייקטיבי, כיום היא נתפסת כתולדה של יחסים בין-סובייקטיביים בינקות ומתבטאת ביחסים עכשוויים עם המטפל. (24, pp. 177)

הבנת הבין-סובייקטיביות כמוקד התהליך הטיפולי והאבחוני רלוונטית לפסיכותרפיה באמנות אופן שבו היא רלוונטית לכל אופנות טיפול אחרת. כלומר, ההתייחסות להעברה, העברה נגדית, הזדהות השלכתית או כל אפיון אחר של תהליכים בין-סובייקטיביים בתוך הטיפול ומחוצה לו.

בסעיפים הבאים יידונו האפיונים של תהליכים בין-סובייקטיביים הייחודיים לפסיכותרפיה באמצעות אמנות הכוללים הסמלה חזותית והתבוננות בתהליכי ההסמלה ובתוצריהם.

תהליכים בין-סובייקטיביים ייחודיים לפסיכותרפיה באמצעות אמנות

בפסיכותרפיה באמצעות אמנות יש ביטוי חומרי ומוחשי לתהליכים הבין-סובייקטיביים כבר באופן שבו המטפל מספק את חומרי היצירה, ובאופן שבו המטופל מבקש את החומרים, מקבל אותם ומשתמש בהם. המטפל הוא זה שמספק את אמצעי ההבעה הכוללים חומרי יצירה שונים ואת אופני השימוש האפשריים בהם. אופני השימוש בחומרים יכולים לכלול הדגמה, הנחיה טכנית (למשל, כיצד להניע לגוון רצוי), או להיות חלק מהסמלה חזותית משותפת, שבאמצעותה יכול המטפל להדגים דרכי עבודה מסוימות.

אופן הקבלה והשימוש של המטופל באמצעים שהמטפל מספק לו משקף את הקשר מנקודת מבטו של המטופל. למשל, המטופל יכול להרגיש שצרכיו לא הובנו כראוי, שהחומרים בחדר לא מתאימים לו, או שהנחיות המטפל לא מאפשרות לו להביע את עצמו. מצבים אלו מאפשרים גישה מוחשית וישירה לתכנים הקשורים לבין-סובייקטיביות מטפל-מטופל כפי שהם מתרחשים בחדר הטיפולים, ובהמשך גם לבין-סובייקטיביות מחוץ לטיפול. לדוגמה, מטופלת מבוגרת נהגה להביא חומרי אמנות לשימושה בטיפול, אף שידעה שניתן לבקש חומרים שלא נמצאים בחדר. ההתייחסות להתרחשות זו אפשרה התפתחות של מודעות לקושי שלה לקבל עזרה ולהיעזר במסגרת הטיפול וביחסיה מחוץ לטיפול.

תהליכים הבין-סובייקטיביים המוחשיים דומים באופיים לתהליך של סיפוק צרכים בינקות, בטרם התפתחות השפה. כתוצאה מכך, מתוך ההתנסות הבין-סובייקטיבית בחומרים לעתים מתאפשרת היזכרות בתכנים הקשורים לשלבי התפתחות מוקדמים שהמטופל לא היה מודע אליהם.

תהליכי הסמלה חזותית מתבססים קודם כול על פעולה, חומרים ונתונים קונקרטיים. באמצעות ההסמלה החזותית המרכיבים החסויים, הלא-מסומלים מקבלים נוכחות מוחשית וחומרית שניתן להתייחס אליה. החוקרים של קבוצת בוסטון (25) טענו ששינוי במרכיבים החסויים הללו הוא זה שמניע שינוי בטיפול:

therapeutic change involves change in implicit relational knowing and this change occurs in the ongoing flow of each partner's... (relational moves at the local level; (25, pp. 1060)

בפסיכותרפיה באמצעות הפעילות בחומרים התכנים החסויים הללו מקבלים נוכחות חומרית ומוחשית הזמינה לעיבוד נוסף שיכול להניע הרחבה של מודעות לתהליכים החסויים והסמלה מפותחת יותר שלהם.

בפסיכותרפיה באמצעות אמנות המטפל והמטופל יכולים ליצור ביחד פעילות זו של הסמלה חזותית משותפת מובילה לתוצר חזותי נוכח בחלל וזמין להתבוננות. הסמלה חזותית משותפת מגלמת באופן מוחשי את התהליכים הבין-סובייקטיביים המתרחשים בין המטפל למטופל באופן גלוי ובאמצעות סמלים חזותיים המהווים מציאות מוחשית. תהליך ההסמלה החזותית ותוצריו מהווים ביטוי לרמה הסמויה של תהליכים בין-סובייקטיביים בין מטופל למטפל הכוללים פעילות מנטלית - חשיבה ורגש. תהליכים אלו הם בעיקרם תהליכים פרוצדוראליים, סמויים, לא מילוליים ולא מסומלים (8, 9, 10, 11), המתועדים ומסומלים חזותית בתהליך ההסמלה ובתוצריו. ההסמלה החזותית המשותפת כוללת פעולות גופניות שמשאירות עקבות חומריות בתוצר הסמלי החזותי. באמצעות התבוננות בתוצר ניתן לשחזר את התהליכים הבין-סובייקטיביים בין המטפל למטופל שהתרחשו בעת תהליך ההסמלה, ולהתייחס לתכנים שאליהם לא היו מודעים המטופל, המטפל או שניהם בטרם תהליך ההסמלה המשותף. מצב זה מאפשר התפתחות ברמת ההסמלה של התכנים המבוססים. כלומר, סמלים לא-מילוליים, תכנים סב-סימבוליים ותכנים סימבוליים לא-מילוליים יכולים להיות מסומלים באופן בלתי מילולי באמצעות הסמל החזותי. בהמשך ניתן להתייחס לסמלים החזותיים באופן מילולי.

הפילוסופים אדמונד הוסרל (3) ומריו מרלו פונטי (4) טענו שתהליכים בין-סובייקטיביים מתרחשים בתוך עולם קונקרטי שכולל את הגוף של הסובייקט ואת הגוף של האחר. על בסיס ההתייחסות לתופעות קונקרטיות מתפתחת היכולת לתהליכים הכרטיים שנוגעים לתכנים מופשטים יותר. על-פי Pally, חיזוק לדעה זו נמצא גם בתגלית של נירוני המראה, שמאפשרים לנו לדעת כיצד אחרים מרגישים ומתכוונים מתוך ההתבוננות בהם (26, 204 pp.). כתוצאה מהתבוננות בפעולתו של האחר, מתקיימת אצל המתבונן פעילות נירולוגית באותם אזורים במוח הדרושים לביצוע אותה פעולה. כאשר באופן פעיל שני סובייקטים עוסקים בהסמלה חזותית משותפת תהליך זה מתעצם באופן ממש, מוחשי, רב-חושי ופעיל, ולא מתרחש כסמולציה בלבד. זאת מעבר לפעילות של נירוני המראה, המבוססת על התבוננות ועל פעילות מוחית בלבד. בהסמלה חזותית משותפת המרכיבים הסנסומוטוריים של התהליכים הבין-סובייקטיביים הלא מסומלים הופכים לסמל חזותי מוחשי.

קשה להתעלם לחלוטין מתוכן לא מודע כאשר יש לו נוכחות ממשית וחומרית בחלל. בעקבות ההסמלה החזותית המשותפת וההתבוננות מתאפשרת התפתחות ברמת ההסמלה של הבין-סובייקטיביות. כתוצאה מכך, יכול להתרחש שינוי ברמת המודעות של השותפים בהסמלה המשותפת לתקשורת ביניהם ולתרומה של כל אחד מהם לתהליך. מצב זה יכול להניע שינוי בתהליכים בין-סובייקטיביים ובתהליכי הסמלה עתידיים שלהם, וחוזר חלילה. ההסמלה החזותית המשותפת מהווה עדות לשינוי או לחוסר שינוי במרכיבים הסמויים והגלויים של התהליכים הבין-סובייקטיביים שהתרחשו.

ההתבוננות המשותפת בתהליך ההסמלה החזותית ובתוצריו היא תהליך בין-סובייקטיבי המאפשר להבחין בנקודות המבט השונות של המטפל ושל המטופל. בהסמלה חזותית משותפת התוצר החזותי מהווה תולדה של שתי נקודות המבט: ישות חדשה שנוצרת כתוצאה מההסמלה המשותפת - השלישי האנליטי. (Lewis Aron (27

התייחס למרחב הסימבולי כשלישי בדיאדה הטיפולית:

Symbolic space exists as a third to the dyad, and intersubjectivity is predicated upon transitionality, a space that lies in the crossroad of subjective and material life... Interpretive space is opened between the symbol and the symbolized, between brute reality and (subjectivity). (27, pp. 365

בתהליך טיפולי נוצר מרחב סמלי חדש שהוא מעבר לעולם הסמלי של כל אחד מהמשתתפים בנפרד. המרחב הזה הוא זה שמאפשר את הפירוש של המתרחש בטיפול. בפסיכותרפיה באמצעות אמנות יש לשלישי האנליטי ביטוי חומרי. הוא איננו ישות מנטלית מופשטת בלבד.

הסמלה חזותית משותפת יכולה להתרחש בטיפולים הכוללים יותר ממטופל אחד: טיפול הורה-ילד (טיפול דיאדי), טיפול זוגי ומשפחתי וטיפול קבוצתי. בהרכבים טיפוליים שונים מתאפשרים תהליכים הכרטיים ונפשיים כפי שתוארו בין למטופל ומטפל (סעיף ג), גם בין המטופלים לבין עצמם. לדוגמה, בשיחה עם אם של מטופלת בת שמונה האם טענה שהיא מודעת לקשיי הלמידה של בתה, ולכן היא אינה ביקורתית כלפיה ואינה דוחפת אותה להישגים לימודיים. בזמן השיחה הילדה ציירה תפוח בצבעי גואש בחדר אחר. כאשר האם ראתה את התפוח היא לקחה מיד מכחול עם צבע לבן, וציירה כתם לבן על התפוח כדי שייראה תלת-ממדי. בעקבות זאת האם הגיעה לתובנה שהיא נוהגת להפעיל לחץ על הילדה להישגים באופן עקיף ולא מילולי. האם נזכרה באינטראקציות דומות שהתרחשו בחיי היום-יום. תובנה זו אפשרה שינוי באינטראקציות עתידיות. החוויה בצבע אפשרה תובנה באשר לבין-סובייקטיביות של האם עם בתה באופן שלא התאפשר כתוצאה משיחה בלבד. חלה התפתחות מחויה סמלית לא-מילולית לעיבוד מילולי שהניע שינוי במציאות היחסים.

חנה סגל ראתה במרכיבים הקונקרטיים של היצירה מקור לכוח ההשפעה המיידית והעוצמתי שלה (23, 43 pp.). כאשר הטיפול הוא טיפול בדיאדה הורה-ילד ההורה, בעזרת המטפל והסיטואציה הטיפולית, יכול להכיל תכנים שקודם לכן הוכחו על ידו. זאת, באופן שלא יסכן את הקשר. תכנים שנדחו בעבר יכולים לעבור אישור (validation) בהווה. כאשר הטיפול נעשה רק עם מטופל ללא ההורה המטפל מאפשר אישור של תכנים שלא עברו אישור בעבר.

תכנים קשים להבעה כמו דיכאון, תוקפנות וכעס יכולים לקבל ביטוי בתהליכי ההסמלה החזותית המשותפת, ולא ישירות ביחס לשותף בתהליך ההסמלה. מתאפשר ביטוי השלכתי של תכנים שיכולו להיחוו כמסוכן או כמאיים מכדי לבטאם במציאות. מתאפשר דיאלוג מילולי עם השותפים לתהליך ההסמלה ועם המטפל ביחס לתכנים המובעים חזותית.

תהליכים בין-סובייקטיביים מתקיימים בין יוצר הסמל לבין יצירתו. מרלו-פונטי (29) תיאר את הקשר בין היוצר ליצירתו:

as many painters have said, I feel myself looked at by things, my activity is equally passivity...so that the seer and the visible... (reciprocate one another and we no longer know which sees and which is seen. (29, pp. 139

אף שהסמל החזותי המתהווה אינו סובייקט במובן הרגיל של המילה, הוא מתנהג ככזה בתהליך ההסמלה החזותית. כל מהלך של יוצר הסמל מניע שינוי בסמל המתהווה. בין היוצר לבין הסמל המתהווה מתקיים תהליך שבו קשה להבחין באופן חד מי הוא הסביל ומי הוא הפעיל, מי הוא הרואה ומי הוא הנראה. זאת, מכיוון שהסמל החזותי משמש כמראה באופן מתמשך עבור יוצרו. השיקוף של הסמל משפיע באופן מתמיד על תהליך ההסמלה. כפי שהאובייקט יכול לשמש כמראה לסובייקט, כך גם הסמל החזותי יכול לשמש כמראה ליוצרו, בתהליך התהוותו ובתוצר הסופי. הסמל החזותי נוכח בחלל בנפרד מיוצרו מתחילת היווצרותו. יוצר הסמל המתבונן יכול להיות ער לתכנים שהיו סמויים מעיניו קודם לכן.

בדומה לתהליך בין-סובייקטיבי המתקיים בין שני סובייקטים, יוצר הסמל והסמל המתהווה עוברים שינוי בו-זמנית. החל ממשחת המכחול הראשונה היוצר יכול לנוע פיזית בין יצירת הסמל בפועל, לבין התרחקות והתבוננות רפלקטיבית בסמל החזותי המתהווה. מתאפשר מעבר גמיש וחוזר בין עשייה בפועל להתבוננות רפלקטיבית, בין פעולה גופנית לפעילות מנטלית.

סוזן לנגר ראתה תפקיד מיוחד להסמלה אמנותית בהתפתחות מודעות עצמית, מכיון שלהסמלה אמנותית יש יכולת בלעדית לבטא תכנים מסוימים:

Self-knowledge, insight into all phases of life and mind, springs from artistic imagination. That is the cognitive value of the arts." (30, (pp. 93

הגל (2) ראה בהרס חלק אינהרנטי מתהליך היצירה, כשם שראה הרס כחלק מהתהליך הבין-סובייקטיבי בין עבד לאדון המוביל למודעות עצמית:

for the worker producing the self-conscious form destroys at the same time the transitoriness, inherently characteristic of the... (immediate existence of this life, and brings its organic forms nearer to the more exact and more universal. (2, pp. 473

מה שבר חלוף מקבל צורה סמלית הניתנת להתבוננות המאפשרת אובייקטיביות של התכנים המסומלים. היוצר עוצר תנועה מתמשכת ומקפא אותה. ההתבוננות המתאפשרת ברגע המאובן באה על חשבון התנועה. היוצר מעררב צורות של הטבע ומודעות עצמית (2, עמ' 475). בדומה לכך, קסירר ראה את הסמל כעצירה של הגירויים האי-סופיים הנוכחים לפעילות הכרתית כדי לסמל תוכן מסוים. (31, 89 pp.)

הסמל החזותי יכול לשמש בו-זמנית גם כעבד וגם כאדון. בניגוד לתהליך הכרטי הבין-סובייקטיבי "המלחמתי" של הגל, שבו מטרת האחד היא להרוס את רעהו למען מודעות עצמית, בהסמלה חזותית "הרס" הוא חלק אינהרנטי מהתהליך, אך הוא לא מוביל לתבוסה. ברגע שהיוצר מוסיף קו או כתם מזערי, הוא למעשה "הורס" את הסמל החזותי כפי שהיה לפני אותה תנועה מכחול. תהליך חוזר של הרס וביניה מחדש הוא במקדד ההסמלה החזותית. ניתן לבטא ישירות הרס ביחד עם בנייה מחדש מבלי לכוונם לדמות מסוימת.

ההשתנות של הסמל, יחד עם היכולת המיידית של היוצר להגיב לשינוי, מאפשרים ליוצר להשתמש בסמל בשלבי התפתחותו השונים הן כעבד והן כאדון. השינוי של הסמל על ידי היוצר "ממית" אותו ו"מחיה" אותו מחדש, וחוזר חלילה לאורך ההסמלה. כשהסמל "חי" ונוכח להתבוננות רפלקטיבית של היוצר, הוא שמוכיל את המשך תהליך ההסמלה.

הגל ראה בעבודה שאדם עושה הגשמה של הרוח ב"דבר" (2, pp. 473). (thing) יצירת אמנות הופכת ל"דבר" הנמצא מחוץ לאדם בעולם, כמו כל תופעה ממשית אחרת. ה"דבר" הוא אובייקט - עבד. הגל טען שהיוצר הוא המהות הפנימית והנסתרת שנוכחת כשלם בדברים שהוא יוצר. המהות הזו מחולקת לשני חלקים: למודעות עצמית פעילה, ולאובייקט שהיא יצרה.

ההשלכות הטיפוליות של הבין-סובייקטיביות בין יוצר הסמל לסמל המתהווה ולתוצר

ההתבוננות של יוצר הסמל בתהליך ההסמלה ובתוצר מאפשרת מודעות לתכנים שהיו סב-סימבוליים בטרם ההסמלה החזותית, ומאפשרת להם להפוך מסומלים לראשונה באופן בלתי מילולי. מתאפשרת התפתחות של אמפתיה עצמית אצל היוצר לתכנים המסומלים באופן בלתי מילולי. למשל, מטופלים שחוו התעללות וחשים אשמים ביחס אליה, יכולים "לראות" באופן יותר מובחן את עצמם כקורבן ולא כתוקפן ולפתח חמלה עצמית. על פי התגלית של נירוני המראה, החוויה האסתטית כוללת פעילות אוטומטית של נירוני המראה ו-13 embodied simulation). מצב זה מאפשר אמפתיה ליוצר זר דרך ההתבוננות בעבודותיו. תהליך זה אף מועצם כאשר יוצר הסמל מתבונן בתוצריו החזותיים. בקונטקסט הטיפולי, נוסף על שיקוף של הסמל החזותי, מתאפשרים גם שיקוף והכלה של המטפל ביחס לתכנים המסומלים ולאופן ההתייחסות של המטופל אליהם. מטופלת שהייתה קורבן להתעללות מתמשכת בילדותה החלה לחוש חמלה עצמית בעקבות התבוננות בצוירה ותפיסת עצמה כקורבן חסר ישע ולא כאחראית לפגיעה.

הסמל החזותי יכול להוות תזכורת לאירועים שאינם זכורים ובוודאי שאינם מסומלים. לדוגמה, מטופל פגוע ראש צייר סצנה מלחמתית שבה היה עד לכך שחברו נורה למוות. בעקבות ההתבוננות בצויר המטופל אמר שזיכרון זה הוא יותר טראומתי עבורו מפגיעת הראש. לפני כן המטופל לא זכר אירוע זה ולא היה מודע לעוצמת השפעתו. הוא צייר את הסיטואציה בטרם היה לו זיכרון מודע שלה. תוכן שהיה סב-סימבולי, הפך למסומל באופן לא-מילולי, ולבסוף, עובד גם במלל. זאת, בדומה לשלושת השלבים שאותם תיארה וילמה בוצ'י (8, 9, 10, 11). ברכה ליכטנברג אטינגר טענה שהאמנות (לאו דווקא במסגרת טיפולית) מאפשרת לראשונה ביטוי סמלי ותקשורתי של אירועים טראומטיים נשכחים:

The transcriptum produces an image, sign, or symbol where the Thing that enveloped the amatruxial trauma – and was enveloped by (originary repression – can be coming into symbolic meaning for the first time. (32, pp. 262-263

בפסיכותרפיה באמצעות אמנות הביטוי החזותי ותהליכים בין-סובייקטיביים מאפשרים ביטוי של תכנים טראומטיים שלא קיבלו ביטוי קודם לכן.

פעמים רבות אנשים מבטאים חוויות טראומטיות באמצעות הסמלה חזותית, לפני שהם יכולים להתבטא באופן מילולי ביחס לאותן חוויות. (33) Buk Ani) טענה שהסמלה חזותית, באמצעות נירוני המראה ו-embodied simulation, מאפשרת הבעה ישירה ובלתי אמצעית של זיכרונות טראומטיים. מתאפשרת ליוצר פעולה אוטונומית ותחושה של שליטה במצב, מכיוון שהסמלה חזותית כוללת פעולה פיזית המהווה סינתזה של פעולה סנסו-מוטורית ותפיסה:

Therefore, on both physiological and psychological levels, the bodily and life-affirming activities of the artist making art can remediate (the feeling of helplessness, passivity, and annihilation experienced during trauma. (33, pp. 62

יש ערך לפעילות הגופנית הכרוכה בהסמלה החזותית של תכנים טראומטיים הקשורים לרוב בפאסיביות שנכפתה על המטופל בעת הטרומה. המטופל יכול לחוש לראשונה תחושה של שליטה ביחס לתוכן שהתאפיין בחוסר אונים.

בתהליכי הסמלה חזותית מתאפשר ביטוי לניטימי, גופני וחומרי של רגשות שהמטופל מתקשה להביע בגלוי כלפי אדם אחר. לעתים למטופל קל יותר להתייחס לתהליכים בין-סובייקטיביים כפי שהם מתרחשים בינו לבין החומרים והתוצרים החזותיים. המטופל יכול להביע תוקפנות או כעס באמצעות משיחות מחוץ עזות, או רך ועדינות ורכות באמצעות מגע עדין בחומר. מצב זה מאפשר התרחקות מעיסוק ישיר ביחסי מטפל-מטופל, יחד עם היכולת להתייחס לנעשה באמצעות החומרים והתוצרים החזותיים בעיתיים שונים. נוסף על כך, ההסמלה החזותית מאפשרת פרוקן לניטימי וסובלימציה. גם כאשר מובעים תכנים בעיתיים מתקיימת פעילות יצרנית הכוללת עשיית יש מאין. יש שיקוף לכוחות המטופל וליכולתו להיות אקטיבי ביחס לתכנים אלו.

ההתבוננות בתהליכי ההסמלה ובתוצריהם יכולה לגרום לשינוי בתפיסת הזמן שיכול להניע הפחתה בהשפעה השלילית של אירועי עבר על החיים בהווה. לדוגמה, מטופלת שורדת גילוי עריות בשנות ה-50 לחייה כתבה על משמעות ההסמלה החזותית עבורה. להלן קטעים נבחרים המבהירים את השינוי שחל אצלה בתפיסת הזמן ואת השלכותיו על מציאות חייה:

לפני הטיפול לא היה לי "זמן", למעשה, פחדתי מהזמן ועשיתי הכול כדי שהוא יעבור ויגיע משהו אחר. כמובן ששום דבר לא הגיע. הזמן עבר, ואני מסתכלת עליו ומבינה שלמעשה אני מצויה במצב של "לחכות" - אני מחכה למשהו שלא מגיע ובעיקר מנותקת מכל נושא הזמן, במובן של המציאות היומיומית, כי הזמן היחיד הוא המחר, הדמיוני, אולי הפנטזיה שמשוה יקרה שמשוה "ייהיה". הזמן הוא ערטילאי, חסר ממשות, ולמעשה כמוהו, גם אני חסרה את הממשות של הקיום. למעשה הייתי קיימת רק בעיניהם של אחרים, לא בעיני. הייתי קיימת כאימא, כאישה, כמורה, לא כ"עצמי". הייתי קיימת בעיקר במבט של אנשים אחרים. המבט שכל כך הפחיד אותי הוא גם המבט שאפשר לי קיום אמיתי, מציאותי, ובזמן שראו אותי הייתי קיימת. זהו אותו המבט, כנראה, הנחוץ כדי להביט בעבודות שאני עושה בטיפול. ודרך המבט, חוש הראייה ושאר החושים המעורבים בעבודה, מתייצב לי הקיום שלי. הקיום לאורך זמן. הקיום לאורך עבר, עתיד והווה. תוך כדי הטיפול רכשתי-הבנתי את משמעות הקיום שלי דרך הנוכחות המציאותית של העבודות שעשיתי, דרך היכולת לראות אותן ולדבר אליהן ועליהן ולהתייחס אליהן כמציאות. בפורש הדברים, לדעתי מצוי הפחד הנורא מלהיט לאחור, לראות, לבדוק את מה שהיה קודם. כל מה שהיה קודם היה מפחיד, רע, בדרך כלל הייתי איומה ונוראה אז עדיף לא להיות בכלל. במשך העבודות וזרן נוצר גם "הזמן לאחור". הפחד מן הבדיקה לאחור עדיין קיים, אך הוא מטופל, ובדרך כלל הוא לא מאיים להשמיד אותי... מתוך יצירת הזמן לאחור נוצר גם הזמן של הווה - הוא הזמן של הטיפול עצמו. אחר כך נוצר, סביב ציר הטיפול גם ציר זמן יומיומי של "לפני הטיפול" ו"אחרי הטיפול". הזמן לאט לאט התרחב והתמתח, ופחדים וחרדות שהיו קשורים בו התמתנו. למשל לטפל בכל מיני עניינים שאני לא אוהבת - נניח- ענייני בנק. יותר אני לא דוחה אותם או מתעלמת מהם, אלא מעיזה כבר לרשום ביזמן תאריך לביצוע כל דבר. אני לא עושה דברים מהר כדי לגמור אותם, שיעברו, ולמרות שאני יודעת כמה אני מפחדת מכל הדברים האלה - אני יודעת שהם יבואו, יודעת מתי הם יבואו ומצליחה לנלות את החיובי שיש בהם - הם מחברים אותי למציאות. זו המציאות - כל מיני דברים שאני לא אוהבת לעשות - קניות, לסדר דברים, לקבל טלפונים פתאום ולהתמודד עם הדואר שמגיע אליי - כך כל האנשים מחברים למציאות וגם אני.

ההתבוננות המשותפת עם המטופלת אפשרה לה לראשונה לחוות את הרגע הנוכחי מבלי להיות חרדה מפני העבר או מפני העתיד. בעזרת הנוכחות המוחשית של הסמלים החזותיים, מה שאירע בעבר לראשונה אכן השתייך לעבר ולא איים להתרחש שוב בהווה או בעתיד. כתוצאה מכך, הייתה הקלה ברמת החרדה היום-יומית ונוצרו לראשונה חוויות של הנאה מהרגע הנוכחי ללא פחד מהעבר או העתיד.

כתוצאה מהתבוננות בתהליכי הסמלה חזותית ובתוצר החזותי, ניתן לשחזר את המהלכים הגופניים של יוצר הסמל ולחוות באופן בלתי אמצעי את המהלכים הפרוצדוראליים של יוצר הסמל. שחזור ההסמלה יכול לאפשר ולהעצים רגשות אמפתיים כלפי היוצר המקורי. מצב זה מאפשר לחוש בדומה ליוצר בתהליך ההסמלה. אפשרות זו להרחבת רגשות אמפתיים לאחר רלוונטיות עבור המטופל והמטופל, עבור הורה ביחס לילדו, בין בני זוג ובין חברים בקבוצה.

כדי שהשחזור אכן יגיע אמפתי, דרושה ההתבוננות מעמיקה בעת ההסמלה, ויש צורך בכך ששחזור התהליך יכלול את מרב התופעות השייכות לתהליך ההסמלה המקורי: קצב העבודה, תנועתיות היוצר, אופן ההתבוננות של היוצר בסמל החזותי המתהווה, אופן משיחות המכחול, כמות וחומרות הצבע או החומר, התפתחות הסמל עצמו ועוד. ניתן לערוך השוואה בין התוצר המקורי לתוצר המשוחזר. ניתן לקבל מידע נוסף הנובע מההתייחסות של היוצר המקורי לשחזור של עבודתו על ידי הצופה. הקושי לשחזר בדיוק את עבודתו של האחר מצביע הן על השוני הקיים בין סובייקטים, והן על הדמיון שיכול להתקיים ביניהם והמתבטא במה שכן משוחזר על ידי הצופה. לדעתו של (Matthew Victor Schertz, 34), התהליך האמפתי לא תלוי ביכולת קוגניטיבית או ביכולת לשיקוף רגשי בלבד. לדעתו, המודעות הגופנית הבין-סובייקטיבית היא מרכיב מרכזי באמפתי:

Empathy can be reinterpreted as a form of communication by which body-consciousnesses interact in an intersubjective gestalt. It is no longer solely a cognitive ability, nor is it simply affective mirroring. (34, pp. 173)

האפשרות של שחזור המהלכים התנועתיים של יוצר הסמל מאפשרת תהליך אמפתי שלא יכול להתקיים כתוצאה מהתבוננות בלבד. נוסף על הפעילות האוטומטית של נירונו המראה המתרחשת כאשר מתבוננים באחר, מתבצעת פעילות תנועתית ממשית. מצב זה מאפשר חוויה אמפתית פיזית תנועתית הנמצאת בבסיס של תגובת אמפתיות.

בששת הסעיפים האחרונים תוארו האפיונים הייחודיים לתהליכים בין-סובייקטיביים המתאפשרים באמצעות הסמלה חזותית. ההמשגות הפילוסופיות והפסיכואנליטיות דרושות להבנת מורכבות תהליכי ההסמלה החזותית ותהליכים בין-סובייקטיביים, ובוודאי לצורך הבנת יחסי הגומלין בין שני סוגי התהליכים והשלכותיהם ההכרתיים והרגשיות. (Gallagher and Dan Zahavi Shaun, 35) טענו שחזיון (vision) הוא לא רק ייצוג הנובע מרשת של פעילות נירונים, אלא פעולה של האורגניזם כשלם בגילוי הסיבה (35, pp. 99). כלומר, תפיסה חזותית, הנמצאת בבסיס ההסמלה החזותית, היא פעילות המערבת את האדם כולו על הפונקציות הגופניות וההכרתיים שלו. החל מהלידה התפיסה החזותית מרכזית בתהליכים הכרתיים הכוללים תהליכים בין-סובייקטיביים, ומהווים חלק ממערך של פעולות חושיות המאפשרות לתינוק להכיר ולהבין את העולם.

סיכום

בפסיכותרפיה באמצעות אמנות מתאפשרת גישה לתהליכים בין-סובייקטיביים חסויים באמצעות הסמלה חזותית. לתהליכים אלו יש תיעוד מוחשי וחומרי הנוכח בחלל להתבוננות רפלקטיבית. התהליכים הבין-סובייקטיביים המתרחשים בין המטופל למטפל מקבלים ביטוי מוחשי וחומרי באופנים הבאים: ביצירה האינדיבידואלית של המטופל, בהתייחסות של המטופל והמטפל לחומרי אמנות, ביצירת משותפות מטפל-מטופל, בתהליכים בין-סובייקטיביים בין יוצר לסמל המתהווה לתוצר החזותי, בשחזור תהליכי הסמלה של האחר ובתהליכים של התבוננות משותפת. ההגשמה של בין-סובייקטיביות דרך ההסמלה החזותית מאפשרת לתוכן חסוי, פרוצדוראלי ולא-מסומל להפוך למסומל באופן בלתי מילולי. הסמל החזותי נוכח בחלל להתבוננות כמצאיות חדשה חומרית ומוחשית, ומאפשר התייחסות לתכנים המסומלים גם במלל.

ההתבוננות המשותפת עם המטפל מאפשרת התפתחות ברמת ההסמלה של תכנים שלא קיבלו ביטוי סמלי לפני כן. תכנים סב-סימבוליים הופכים להיות מסומלים באופן בלתי מילולי. אם אכן חלה התפתחות ברמת ההסמלה, יהיה לכך ביטוי בהסמלה חזותית עתידית. מכאן נובע הערך האבחוני של ההסמלה החזותית לאורך התהליך הטיפולי.

התוצר החזותי, בצד התוכן המתואר, משקף את אישיותו של היוצר על רבדיה השונים - קוגניטיביים, רגשיים ותקשורתיים. היצירה מייצגת את ההיסטוריה האישית של היוצר ואת התפתחותו המקצועית, על פי קסירר (1, עמ' 65) וסגל (23). התוצר של תהליך ההסמלה יכול לשמש כמראה המשקפת את היוצר על אופני ההסמלה והבין-סובייקטיביות המאפיינים אותו. מרסל פרוסט הסופר (36) היה ער לערך של היצירה כמשקפת את אישיות היוצר על רבדיה השונים:

יתרה מזאת, פעולתם של חמרים מקומיים על הגאון המשתמש בהם, ואשר מגבירה בו את החיוניות, אינה עושה את היצירה פחות אינדיבידואלית, ובין שזו יצירת אדריכל, נגר או מוזיקאי, היא משקפת בדיוקנות לא פחותה את התווים הכי דקים באישיותו של האמן... (36, עמ' 275).

פרוסט טען שדווקא משום שהאמן מתגבר בדרך משלו על החמרים שבהם הוא נאלץ להשתמש, מתאפשר השיקוף של אישיותו. חנה סגל טענה שהאמן צריך להיות מודע בו בזמן הן לתכנים פנימיים קונפליקטואליים, והן לחמרים שבהם הוא משתמש ולמגבלותיהם. (23, pp.96) טענה זו נכונה גם ביחס לאמן חובב, ילד, או מטופל שמתבטא באמצעות הסמלה חזותית.

לנגר (37) טענה שהשיקוף העצמי המתאפשר בתהליך ההסמלה ובתוצרו מאפשר אינדיבידואציה של יוצר הסמל. (37, pp. 225) הייחודיות של יוצר הסמל - האישית, התפיסתית, הרגשית והביוגרפית - לובשת צורה סמלית מוחשית הניתנת להתבוננות של יוצר הסמל ושל אחרים. בעקבות ההתבוננות יוצר יכול להכיר טוב יותר את עצמו. זאת, במיוחד אם מתאפשרת התבוננות משותפת עם מטפל.

ההסמלה החזותית והתוצר עשויים להשפיע על מהלך החיים העתידי של היוצר. זאת, מכיוון שאם תהליך הסמלה החזותית והתוצר משקפים את היוצר על הרבדים השונים של האישיות שלו, ניתן להניח שיש השפעה דו-כיוונית בין אופני הסמלה חזותית לתהליכים בין-סובייקטיביים ולרמת מודעות. שינויים באופני ההסמלה החזותית יכולים להניע שינוי בחיי יוצר הסמל. אם בעקבות הנחייה חיצונית או הנעה פנימית יתאפשר ליוצר ליצור סמל חזותי באופן שהוא אינו רגיל אליו, ייתכן שהוא יחווה חוויות חדשות, שיאפשרו לו התבוננות עצמית באופן שלא חווה קודם לכן. מצב זה עשוי להניע שינוי בבין-סובייקטיביות אצל אותו יוצר, באופני הסמלה עתידיים, ולבסוף, באופן שבו הוא חווה את המציאות ומבין אותה.

שינוי במצב ההכרתי והרגשי כרוך בשינוי בשני סוגי התהליכים. זאת, מכיוון שהתפתחות הכרתי ורגשית מבוססת על התפתחות יכולת ההסמלה, על התפתחות בין-סובייקטיבית ועל יחסי הגומלין בין שני ערוצי ההתפתחות. ההסמלה החזותית מהווה הן ערוץ הבעה והסמלה של תהליכים בין-סובייקטיביים, והן עזות לאופני ההסמלה של המטופל ולאופני התקשורת. אם תהליכי ההסמלה החזותית נעשים בקונטקסט בין-סובייקטיבי, הבסיס להתפתחות ביכולת ההסמלה מתרחב, כיוון ש"האריג ההכרתי" של יחסי הגומלין בין תהליכי הסמלה חזותית לתהליכים בין-סובייקטיביים מקבל נוכחות בולטת ומוחשית גם של השתי וגם של הערב, ביחד עם המטפל והבין-סובייקטיביות בינו לבין המטופל.

רשימה ביבליוגרפית

קסירר, א., מסה על האדם, עם עובד, ת"א, תשט"ו. 1.

הוסר, א., הניגונות קארטזאניים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, 3. ירושלים, תשל"ב.

.Merleau-Ponty, M., *The Prose of the World*, Northwestern University Press, Evanston, 1973 .4

בנג'מין, ג'., כבלי האהבה, הוצאת דביר, אור יהודה, 2005. 5.

Fonagy, P. Target, M., *Playing with Reality: IV. A Theory of External Reality Rooted in Intersubjectivity*, *International Journal of Psychoanalysis*, V. 88: 917-937, 2007 .6

.Stern, D. N., *The Present Moment*, W.W. Norton and Company, New-York, London, 2004 .7

.Bucci, W., *Psychoanalysis and the Cognitive Science*, The Guilford Press, New-York, London, 1997 .8

.Bucci, W., *Pathways of Emotional Communication*, *Psychoanalytic Inquiry*, V. 21, pp. 40-70, 2001 .9

Bucci, W., *The Interplay of Subsymbolic and Symbolic Processes in Psychoanalytic Treatment*, *Psychoanalytic Dialogues*, V. 15 (6), .10 pp. 855-873, 2005

Bucci, W., *The Role of Bodily Experience in Emotional Organization*. In Sommer Andreson, A. (Ed.), *Bodies in Treatment: The Unspoken Dimension*, (pp. 51-76), *Relational Perspective Book Series*, V. 36, CRC Press, 2009 .11

Fosha, D., *Dyadic Regulation and Experiential Work with Emotion and Relatedness in Trauma and Disorganized Attachment*. In: .12 Solomon, M. F. Siegel, D. J. (Ed.), *Healing Trauma, the Brain, and the Mind*. (pp. 221-281). New York.: Norton, 2003

Pally, R., *A Neuroscience Perspective on Forms of Intersubjectivity in Infant Research and Adult Treatment*. In: Beebe, B., .13 Knoblauch, S., Rustin, J., Sorter, D. 2005, *Forms of Intersubjectivity in Infant Research and Adult Treatment*, Other Press, New- York, 2005

Klein, M., *The Importance of Symbol-Formation in the Development of the Ego*, pp. 219-232, in: Klein, M. 1975, *Love, Guilt and Reparation and Other Works, 1921-1945*, Delacorte Press, Seymour Lawrence, 1930 .14

Winnicott, D.W., *"Ego Distortion in Terms of True and False Self"* in: *The Maturation Processes and the Facilitating Environment: Studies in the Theory of Emotional Development*, pp. 140-152, Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, London, 1960 .15

סרטר, ז' פ., המבט, הוצאת רסלינג, תל-אביב, 2007. 16.

De Preester, H., *From ego to alter ego: Husserl, Merleau-Ponty and Layered Approach to Intersubjectivity*, *Phenom Cng Sci*, V. 7, pp. .17 133-142, 2008

.Rizzolatti, G., Arbib, M., *Language within our Grasp*, *Trends in Neuroscience*, V. 21, pp. 188-194, 1998 .18

Gallagher, S., Meltzoff, A. N. The Earliest Sense of Self and Others: Merleau-Ponty and Recent Developmental Studies, *Philosophical Psychology*, 9(2), 211-233, 1996.

Krausz, M., Creativity and Self-Transformation, in: Krausz, M., Dutton, D. and Bardsley, K. (edited by) *The Idea of Creativity*, .20
.Philosophy and culture, V. 28, pp.191-203. Brill, Leiden, Boston, 2009

.Kris, E., *Psychoanalytic Exploration in Art*, International Universities Press, New-York, 1952 .21

נוי, פ., הפסיכואנליזה של האמנות והיצירתיות, מודן, הוצאה לאור, תל-אביב, 1999. 22.

.Segal, H., *Dream, Fantasy and Art*, Tavistock/Routledge, New-York, London, 1991 .23

Atwood, G. E., Stolorow, R. D., *Faces in a Cloud, Intersubjectivity in Personality Theory*, A Jason Aronson Book, Rowman and .24
.Littlefield Publishers, Inc, Lanham, Boulder, New-York, Toronto, Oxford, 2004

Bruschweiler-Stern, Harrison, A.M. Lyons-Ruth, K. Morgan, A. C. Nahum, J. P. Sander, L. W. Stern, D. N. Tronick, E. Z., Explicating the .25
Implicit: The Local Level and the Microprocess of Change in the Analytic Situation. *International Journal of Psychoanalysis*. 83, 1051-
.1062, 2002

Aron, L., *Analytic Impasse and the Third: Clinical Implications of Intersubjectivity Theory*. *International Journal of Psychoanalysis*, V. .26
.87, pp. 349-368, 2006

ויניקוט, ד. ו., משחק ומציאות, הוצאת עם עובד, תל-אביב, 1995. 27.

.Merleau-Ponty, M., *The Visible and the Invisible*, Northwestern University Press, Evanston, 1968 .28

.Langer, S. K., *Philosophical Sketches*, The John Hopkins Press, Baltimore, 1962 .29

.Cassirer, E., *The Philosophy of Symbolic Forms*, V. 1: Language, Yale University press, New Haven, 1953 .30

Freedberg, D., Gallese, V., *Motion, Emotion and Empathy in Esthetic Experience*, *Trends in Cognitive Sciences*, V. 11, No. 5, pp. 197- .31
.203, 2007

Lichtenberg, Ettinger, B, *Transcryptum*, in: Belau, L. and Ramadanovic, P. (eds.), *Topologies of Trauma: Essays on Limit of .32*
.Knowledge and Memory, pp. 251-271, The Other Press, New-York, 2002

Buk, A., *The Mirror Neuron System and Embodied Simulation: Clinical Implications for Art Therapists Working with Trauma .33*
.Survivor, *The Arts in Psychotherapy*, V. 36, pp. 61-74, 2009

.Schertz, M. V., *Empathy as Intersubjectivity: Resolving Hume and Smith's divide*, *Stud Phils Educ*, V. 26, pp. 165-178, 2007 .34

.Gallagher, S., Zahavi, D., *The Phenomenological Mind*, Routledge Taylor and Francis Group, London, New-York, 2008 .35

37. Langer, S. K., Mind: An Essay on Human Feeling, V. 1, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1967.

Intersubjectivity in Art-Psychotherapy – Therapeutic and Diagnostic Implications Abstract

Intersubjective processes take place in art-psychotherapy in a similar way to any other modality of psychotherapy. In addition, intersubjectivity can be expressed by visual symbolization (painting, drawing, sculpturing, collage, etc.) Through visual symbolization and its products the implicit, procedural, non-verbal and sub-symbolized components of intersubjectivity acquire material and concrete presence. Reflectively contemplating at the visual products in the therapeutic context enables development in the patient's level of symbolization; concrete symbolization where there is very small distance between symbol and symbolized (act, acting out and enactment), can develop into more advanced and abstract symbolization. The development of the level of symbolization can initiate change in intersubjectivity in treatment and in real life. If a change occurred, it would be evident in future visual symbolization. The diagnostic and therapeutic implications of this subject will be considered through psychoanalytic, philosophical, neuropsychological and cognitive theories and will be accompanied by treatment examples.

Key words: intersubjectivity, symbolization, visual symbolization, art-psychotherapy